

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

У статті розглядається можливість застосування загальної теорії систем для дослідження зв'язку між етнічною ідентичністю структурних елементів міжнародних систем та їхньою поведінкою.

Ключові слова: система, структура, елемент системи, етнічність, самоорганізація системи.

Olexandr Mayboroda. General Theoretical Paradigm of Defining the Ethnicity Position in International System. The paper deals with possibility of applying the general system theory to the investigation of connection between ethnic identity of international systems' elements and their behavior.

Key words: system, structure, system's element, ethnicity, system's self-organizing.

1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі

Етнічність є однією з характеристик якісного стану основного елементу міжнародної системи — «нації-держави» (національної держави), через що не важко припустити, що тим самим вона спроможна впливати на його (їхню) поведінку, а відтак і на функціонування системи загалом. Для того, щоб описати та охарактеризувати місце етнічності у міжнародних відносинах та її вплив на них, необхідно обрати підхід, найбільш адекватний для вирішення такого завдання. Саме її формулювання штовхає до того, що ракурс погляду на проблему має виходити із загальних положень теорії систем.

Питання про можливість універсального, єдиного погляду на багатокомпонентні явища як на цілісні системи має давню історію. О.Богданов (автор «загальної організаційної науки», названої ним «тектологією»), якого вважають одним з засновників або предтечею теорії систем, наполягав, що постановка будь-якого завдання має бути універсально-узагальненою. Саме в універсальності постановки завдань О.Богданов бачив можливість вироблення загальних методів їх вирішення [1, с. 47, 49].

Можливість загальноуніверсального погляду на внутрішню будову явищ і на відносини між її складовими О.Богданов ілюстрував прикладами, взятими як з природи, так і з суспільного життя, що надавало його думкам впевненості про наявність спільних для усіх систем «правил поведінки».

Після О.Богданова об'єкти дослідження розглядалися як системи насамперед і найбільш активно в рамках природничих, технічних і математичних наук (біології, фізики, хімії, динаміки, механіки, кібернетики та інших). Експериментально-лабораторний характер досліджень у більшості з цих наук дозволяє створювати відповідні досліджуванним об'єктам реальні аналогові моделі, що суттєво полегшує їх вивчення, порівняння, виявлення спільного та особливого у структурі та функціонуванні, тобто у створенні основи для розробки загальної теорії систем. Брак можливості лабораторного моделювання суспільних систем утруднює і навіть перешкоджає включенню їх у ряд об'єктів, що піддаються порівняльному аналізу через зіставлення з системами технічного або природничого характеру. Суспільні системи можуть здаватися такими, що не можуть бути предметом загальної теорії систем. Але якщо теорія систем не може охопити усю їх сукупність, то виникає сумнів у її праві на існування. До того ж, може видаватися неможливим порівняльне зіставлення не лише суспільних систем з несупільними, технічними, а й взагалі систем різного походження і різного виду.

Визначена проблема була серед перших, на яку звертали увагу у дискусіях про можливість розробки загальної теорії, положення якої могли б бути застосовані до усіх типів систем. Дискусії щодо можливості побудови загальної теорії систем розгорнулися у наукових колах від 1950-х років у зв'язку з працями видатного біолога Л. Берталанфі, якого вважають людиною, що після О.Богданова відродила розуміння досліджуваних об'єктів як систем. Та обставина, що об'єктом дослідження Л.Берталанфі був людський організм, не перешкоджало його переконаності у невідкладній необхідності системного підходу до найрізноманітніших явищ буття [2, с. 31]. Він заклав основи наукового сприйняття дійсності як множинності сфер реальності, які не зводяться одна до одної, але які зв'язані між собою ізоморфізмом діючих у цій реальності законів [3, с. 7]. Ізоморфізм (відповідність елементів одного явища елементам іншого явища) законів має

розумітися не інакше, як функціонування однакових правил досліджуваних явищ як систем.

Зрозуміло, що загальна теорія систем у цьому зв'язку може спиратися тільки на певну універсальну систему як уявлену абстракцію, оскільки бути реальністю вона не може внаслідок різноманітності і несхожості природних і соціальних явищ за їхніми структурами, властивостями, функціонуванням і проявами.

Сумніви щодо можливості формування такої універсальної уявленої системи охоплювали значну частину дискусії про загальну теорію систем. Складність побудови такої теорії легко уявити із тих характеристик, що їх, на думку, зокрема, Ч.Черчмена, повинна мати узагальнена система, наближення до якої має бути метою синтезу систем. Вона мусить бути замкненою і при тому повинна залишатися такою у всіх можливих середовищах. Крім того, вона має бути єдиною, тобто відповідати принципу монізму. Нарешті, вона повинна бути оптимальною [4, с. 185-186] (мабуть, малося на увазі за структурою, функцією і результатом).

Названі Ч.Черчменом та іншими вченими труднощі не похитнули Л.Берталанфі у переконаності щодо можливості створення теорії систем, спільної і для природознавчих, і для суспільнознавчих досліджень. Віднесення природничих і суспільних систем до абсолютно відмінних сфер буття не було до нього неспростовним аргументом проти пошуку спільних для них принципів побудови і функціонування: «Ідея системи зберігає значення навіть там, де її не можна сформулювати математично або де вона залишається скоріше «спрямовуючою ідеєю», ніж математичною конструкцією. Наприклад, у нас не може бути задовільних системних понять для соціології. Однак саме розуміння того, що соціальні сутності є системами, а не сумами соціальних атомів, або того, що історія має справу з системами (хай і погано визначеними), що зветься цивілізаціями, які підпорядковуються спільним для систем принципам, передбачає важливу переорієнтацію у наукових галузях, що розглядаються [4, с. 47].

Сумніви щодо побудови загальної теорії систем зумовлені, що є цілком природним, специфікою проблем, які є предметом дослідження. Залежно від цієї специфіки мають застосовуватися різні моделі систем, до яких зводяться досліджувані явища. В цьому відношенні Л.Берталанфі чудово розумів, що,

приміром, поняття «відкрита система» обмежене певними підкласами систем. Але це не означає відсутності взагалі спільних понять і принципів для усіх моделей систем. Такими він називав, приміром, «ієрархічний порядок», «прогресуючу диференціацію», «зворотний зв'язок». Такі поняття, на його думку, можуть широко застосовуватися під час вивчення систем як матеріального, так і психологічного або соціокультурного характеру [4, с. 50].

Під час дослідження відносин між основними елементами (суб'єктами) міжнародної системи питання, приміром, їх ієрархії буде, безумовно, одним з ключових, оскільки місцем у цій ієрархії не в останню чергу визначається характер і їхньої поведінки, і поведінки усієї системи. Відповідно, визначення Л.Берталанфі поняття ієрархічного порядку фундаментальним для загальної теорії систем, її найважливішою складовою є винятково важливим для формування моделі міжнародних відносин. Важливість цього питання для названої моделі полягає в тому, що воно невід'ємне від поняття араморфоза — прогресивної еволюційної зміни в організації системи. Як зауважив з цього приводу Л.Берталанфі, «врешті-решт, динаміка та ієрархічний порядок можуть являти собою одне й те саме» [4, с. 50]. Зауваження дуже важливе для вивчення міжнародних відносин, історичний розвиток яких становить яскравий приклад кореляції між прогресивними динамічними змінами у їх будові та змінами у статусному рівні їх учасників.

Впевненість у створенні загальної теорії систем Л.Берталанфі пов'язував з розвитком ряду наукових напрямів, успіхи в яких стали доволі помітними у середині ХХ ст. Серед них для аналізу міжнародної системи можуть бути нанесені як об'єкт уваги такі. По-перше, теорія ігор, яка аналізує взаємодію різних конкурентних сил з метою досягнення максимального виграшу і максимального програшу. По-друге, теорія рішень, яка, аналогічно до теорії ігор, аналізує раціональні вибори в середині людських організацій, виходячи з наявної ситуації і можливих результатів. Нарешті, «загальна теорія систем у вузькому сенсі», яка розуміє систему як комплекс взаємодіючих компонентів. Основними поняттями в рамках цієї теорії Л.Берталанфі виводив взаємодію, суму, механізацію, централізацію, конкуренцію, фінальність тощо. Він сподівався на створення такої загальної теорії систем, яку можна було б застосувати до конкретних явищ [5].

Перелік тільки цих виділених Л.Берталанфі проявів загальної теоретично і абстрактно уявленої системи свідчить про труднощі у досягненні ізоморфізму між нею і конкретно соціальною системою: у нашому випадку, зі світовою міжнародною системою та її підсистемами. Можна, приміром, говорити про наявність у міжнародних системах взаємодії, централізації (зі суттєвим застереженням щодо її поширення на всю систему), конкуренції. Але навряд чи з нею сумісна, приміром, механізація. Що ж до фінальності світової міжнародної системи, то її можна уявити тільки у вигляді бездержавного або монодержавного людства (дві заповітні мрії: перша — у анархістів, друга — у комуністів), або у вигляді апокаліпсису. В цьому відношенні міжнародна система не може бути тотожною природним системам, фінальність яких полягає у зміні форми існування матерії, або аналоговим системам-моделям, що створюються в експериментальних цілях і можуть бути зупинені вольовим рішенням дослідника.

Л.Берталанфі це усвідомлював, про що свідчить обережність, яку він проявляв у питанні про використання системного підходу під час вивчення історичних процесів. Так, торкаючись «теоретичної історії (або «філософії історії») він розрізняв «науку» і «гуманітарні дисципліни». А заклик до створення зв'язку між, зокрема, «соціальними науками» та «історією» він нібито вивів останню з власне наукової сфери. Однак справа прояснюється, коли Л.Берталанфі уточнює характер зв'язку, про необхідність якого він говорить. Принциповим для нього є питання про допустимість у принципі моделей і законів в історії, яка, на відміну від явищ природи, для яких наука дійсно може встановлювати певні закони, є винятково складною за своїми причинами і наслідками, оскільки хід її детермінується вольовими рішеннями індивідів [5].

Обережність Л.Берталанфі не означала, що він обмежував історичне вивчення суто ідеологічною процедурою і заперечував у ньому номотетичний (концептуалізаторський, спрямований на пізнання загальних закономірностей) підхід. Він вважав, що «створення концептуальних моделей в історії не лише припустиме, а й фактично лежить в основі будь-якої історичної інтерпретації», і що якщо погодитися з цим, то антитеза між ідеографічною і номотетичною процедурою зводиться до того, що зазвичай називають «моле-

кулярними» і «молярними» (у сенсі цілісного розуміння явища — *О.М.*) підходами... В історії це означає або ретельне вивчення історичних особистостей, договорів, творів мистецтва, одиничних причин і наслідків і т.д., або аналіз загальних явищ у надії виявити загальні історичні закони». Йшлося про встановлення як синхронічних законів, що полягають у повторюваності подій, яка керує суспільними явищами у певний момент історії, так і діахронічних законів, які проявляються у повторюваності розвитку тих або інших явищ у часі [5].

Наполягаючи на можливості створення загальної теорії систем, застосовної як до природних, так і до суспільних явищ, Л.Берталанфі впевнено полемізував з тими, хто заперечував історичний детермінізм тим аргументом, що людські вчинки повністю не відповідають здоровому глуздові, раціональному вибору. Його контраргумент полягав у тому, що раціональність у чистому вигляді притаманна лише тваринам, які функціонують у «раціоморфний спосіб». Що ж до людської поведінки, то у ній раціональність є вкрай малою. Але з цього не випливає, що історією керує абсолютно нікому не підпорядкована воля: «Та обставина, що статистичний закон і в одному, і в другому випадках порушується дією «непохитних особистостей», нічого не змінює, оскільки виражає природу таких законів. Так само роль, яку «великі люди» відграють в історії, не суперечить системним поняттям у їх застосуванні до історії; дію таких особистостей можна розглядати подібно до дії «ведучої частини», «спускового механізму» або «каталізатора» в історичному процесі...» [5].

Роздуми Л.Берталанфі щодо загальної теорії систем наражалися, як свого часу і тектологічні роздуми О.Богданова, на сумніви і недовіру, що було певною мірою зрозумілим: вони торкалися явищ, які прийнято вважати повністю різномірними і не порівнюваними. Л.Берталанфі відповідав скептикам: «Попри протести істориків, застосування теоретичних моделей, зокрема моделей динамічних, відкритих і адаптивних систем, до історичного процесу дійсно має сенс. Це не означає «біологізму», тобто зведення соціальних понять до біологічних, а виражає систему принципів, застосовних в обох цих областях науки» [5].

Розпочата Л.Берталанфі дискусія щодо загальної теорії систем відкривала можливості до перегляду багатьох установлених у науці положень. Будь-яка ревізія у науці завжди

наражається на недовіру і тим самим міняє загальний психологічний стан наукового середовища. Л.Берталанфі ясно усвідомив, що упередженість щодо його ініціативи є чимось більшим, ніж просто наукова критика, це була реакція «важливих емоційних центрів» тогочасної науки [5]. Спостереження вченого підтверджувалося змістом ряду публікацій на порушену ним тему, у яких згода щодо необхідності загальної теорії систем поєднувалася зі сумнівами щодо можливості її створення.

Один з головних сумнівів щодо створення теорії полягав у тому, що воно потребує застосування методу аналогій у дослідженні систем зі схожими аспектами поведінки, тобто аналогій з еквівалентними проявами. Застосування цього методу є доступним для більшості природничих і технічних наук, де існує можливість створення аналогових моделей. Але оскільки немає можливості створити такі моделі для усіх типів систем, відповідно, загальна теорія систем може оперувати переважно абстракціями. Однак, оскільки будь-яка абстракція спирається на узагальнення, то тим менше залишається можливостей отримати повну інформацію про конкретну систему, яка розглядається з позицій загальної теорії. Між тим, загальна теорія систем повинна поширюватися на широке коло систем, при цьому будучи не набором догм, що містять абсолютну істину, але міцним науковим фундаментом для вивчення основних властивостей поведінки конкретної системи [6, с. 16-19].

Наскільки можливе створення такої метатеорії, положення якої були б однаково застосовані як у природничих, так і в технічних, а також у суспільних науках? Досягнення цієї мети наражається на ту проблему (в ряду інших), що відносини всередині соціальних систем антиподичні відносинам всередині природничих або технічних систем. Загальна (абстрактна) система повинна являти собою співпрацю своїх складових елементів, спрямовану на досягнення спільної мети або виконання спільної функції. У такому розумінні призначення системи, її елементи мають перебувати у гармонії, взаємно доповнювати і підтримувати один одного. Однак суспільна реальність, наповнена боротьбою між соціальними суб'єктами (класовими, професійними, етнічними, національними спільнотами, державами тощо), дає мало підстав вважати відносини між ними гармонійними і взаємоспрямо-

ваними. Навпаки, ці відносини пройняті конфліктами, боротьбою за реалізацію «своїх» інтересів.

Думки про непорівнюваність соціокультурних і природних та експериментальних систем були цілком обґрунтованими з позицій природничих і технічних наук: природа, уся світобудова традиційно сприймається як суцільна гармонія, а що стосується експериментальних моделей, то ці системи творяться для виконання певної функції, з певним призначенням кожного з її елементів, які у сукупності повинні доповнювати один одного.

У соціальній сфері також були і продовжуються спроби творення гармонійних, внутрішньо не суперечливих систем. Такі спроби здійснюються так само вольовими рішеннями і зусиллями відповідно до задумів їх проектувальників, аналогічно до того, як творяться технічні або експериментальні системи, особливістю творення яких є те, що воно здійснюється зовнішніми щодо системи суб'єктами. Творення ж соціальних моделей відбувається всередині соціумів різного рівня — від племені до національної держави.

Немає жодних свідчень про наявність творця світової міжнародної системи, який перебував би поза нею, що дає підстави для аналогії між її виникненням і виникненням усієї світобудови — самостійно, без зовнішнього втручання. Якщо правомірність такої аналогії підтвердиться, то можна буде говорити про відсутність нездоланної перешкоди для вивчення світової міжнародної системи із застосуванням загального системного підходу.

Звісно, будь-які аналогії, як і порівняння, шкандибають, з чого зазвичай випливає скепсис щодо можливості творення узагальненої системи, здатної охопити усі типи систем. У 1960-ті роки В.Баклі, спираючись на досвід соціальної історії, вважав сумнівними спроби поєднати механістичну (яка розглядає елементи явища окремо один від одного) і органістичну (яка розглядає явище у сукупній цілості взаємовідносин його елементів) моделі. Соціокультурні рівні систем, вважав він, структурно і динамічно унікальні і в основі своїй непорівнювані з іншими типами систем попри деякі подібності. Сказане не означало, що соціальні явища взагалі не можуть розглядатися як системи. Скоріше йшлося про труднощі вибору відповідної теоретичної моделі. В.Баклі звертав увагу на інше — що розвиток теорії систем в інших

галузях дав нову перспективу і принципи, спрямовані до більш відповідної моделі соціокультурної системи [7, с. 7].

Проблема застосування загальносистемного підходу до вивчення соціокультурних систем полягає також у труднощах їх порівняння із системами, експериментально створеними. Зокрема, дослідник другого різновиду систем має можливість, керуючи ними, приводити їх як у статичний, так і у динамічний стани і спостерігати за їхньою поведінкою в першому і другому випадку. Що стосується соціокультурних, суспільних систем, то, по-перше, їхня «статичність» є доволі умовною (суспільство, соціум у своєму внутрішньому розвитку ніколи не застигають в одному стані і ніколи не зупиняються). А по-друге, їхній стан зумовлений іманентно, силами, що діють всередині них, а вони завжди є суперечливими стосовно одна одної. Тому В.Баклі, припускаючи можливість розрізнити «соціальну статистику» і «соціальну динаміку», звертав увагу на проблематичність пояснення першого із цих станів з позицій теорії рівноваги. Згідно з цією теорією соціальна статика зазвичай пояснюється наявністю у суспільстві більш або менш спільних цінностей і норм. В.Баклі заперечував таке пояснення тим, що у кожному суспільстві існують альтернативи цінностям, що вважаються спільними, як і широке поле невизначеностей, тобто непередбачуваності. В.Баклі із упередженням ставився і до біологічної моделі соціокультурних систем, яка передбачала конкурентну боротьбу між їхніми складовими в дусі соціал-дарвінізму, і до функціоналістської моделі, яка наголошувала на «порядку», взаємодії і консенсусі між ними. На соціокультурному рівні, вважав він, немає специфічної структури, яка є єдино нормальною і життєздатною для кожного суспільства. Так само як всередині людської особистості може існувати велика несумісність в ідеях, віруваннях або ідеологіях, що не заважає їй діяти доволі ефективно, так само і відмінності всередині соціокультурних систем не заважають їм залишатися життєво стійкими [7, с. 8-16]. Наведені роздуми дуже важливі з точки зору операціонабельності загального системного підходу до вивчення міжнародних відносин. Насамперед, з позиції визначення можливості існування систем, що складаються з елементів, які перебувають у конкурентних взаємовідносинах, а інколи навіть прагнуть до знищення один одного.

2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи

Визнання можливості дослідження міжнародної системи з позицій загальної теорії систем водночас потребує і дотримання в такому дослідженні тих вимог, що зазвичай ставляться до загальної теорії систем. Насамперед, йдеться про так звану придатність (*fitness*) теорії, тобто вона повинна відповідати змісту системи і тим даним, що отримані в ході її аналізу. Вона має також бути релевантною (*relevant*) з точки зору поставленого завдання — вироблення більш холистичного погляду на систему. Теорія повинна бути зрозумілою настільки, щоб були пояснені латентні явища всередині неї. Від теорії вимагається загальність (*generality*), яка дозволяє пояснити різноманітність змінюваних ситуацій у системі. Теорія має, крім того, забезпечувати досліднику контроль за станом системи і за її здатністю до функціонування. Нарешті, теорія мусить бути достатньо гнучкою, щоб модифікуватися до змін, які відбуваються у системі [8, с. 491-497]. Дотримання цих вимог у дослідженні етнічності у міжнародній системі ускладнюється тим, що дослідженням передбачається розгляд не світової міжнародної системи в цілому та її підсистем, а присутності в них етнічності як однієї із характеристик, притаманних їхнім структуроутворюючим елементам. Тобто, йтиметься насамперед про вплив етнічності на поведінку її носіїв, якою визначається функціонування системи та її підсистем і зміни всередині них. Разом з тим, вивчення однієї з характеристик структуроутворюючих елементів системи не меншою мірою потребує дотримання положень загальної теорії систем, які стали загальновизнаними або можуть мати парадигмальну корисність.

Першим має бути поставлене питання про особливі характеристики і властивості міжнародних систем усіх рівнів. Сукупності національних держав, які перебувають у взаємовідносинах між собою, можуть вважатися системами у тому сенсі, у якому прийнято розглядати це поняття. Засновник теорії відкритих систем Л.Берталанфі розумів систему як комплекс елементів, що перебувають у взаємодії [9, с. 416]. Дискусія, викликана працями Л.Берталанфі, породила й інші визначення поняття «система». Засновник структуралізму у соціальній антропології К. Леві-Строс називав системою сукупність таких взаємовідносин між своїми елеме-

тами, коли зміна характеру однієї із взаємовідносин змінює й інші взаємовідносини і, врешті-решт, усю систему [10, с. 118]. Іншими дослідниками система розуміється, зокрема, як «сукупність частин компонентів, зв'язаних між собою організаційно» [11, с. 13], як цілісне утворення, яке складається із взаємопов'язаних (взаємодіючих) компонентів (елементів, частин) і має властивості, що не зводяться до властивостей цих компонентів і не виводяться з них [12, с. 5], як «множинність елементів довільної матеріальної природи, які перебувають у деяких заданих відношеннях один до одного» [13, с. 9], як «об'єктивна єдність елементів, взаємно пов'язаних за допомогою певних зв'язків, яка становить, у свою чергу, елемент системи більш високого порядку, у той час як її елементи самі є системами більш низького рівня» [13, с. 14].

В узагальненому енциклопедичному формулюванні система постає як множинність з відносинами і зв'язками між ними, що утворюють певну цілісність. При цьому цілісність розуміється як принципова неприпустимість зводити властивість системи до суми властивостей її елементів і виводити із властивості кожного з них властивість усієї системи. Цілісність полягає також у залежності кожного елемента, властивості і відносин системи від його місця та функцій всередині неї. Крім цілісності, іншими принципами системності виділяються структурність (наявність мережі зв'язків між елементами, зумовленість поведінки системи не так поведінкою її окремих елементів, скільки властивостями її структури), взаємозалежність між системою і середовищем (в процесі якої система проявляє свої властивості), ієрархічність (наявність всередині системи систем нижчого рівня, до яких може бути віднесено кожний з її елементів), множинність описування кожної системи, зумовленої її багатоаспектністю [14, с. 18; 15, с. 552-553]. Загальнонаукові розуміння системи інкорпорується і політичною наукою: зокрема, в інтерпретації системи як сукупності об'єктів і відносин між цими об'єктами та їхніми окремими сторонами [10, с. 118].

Для розгляду питання про присутність етнічності у міжнародній системі слід звернути увагу на загальні міркування щодо властивостей систем та їх окремих елементів. Система проявляє себе через властивості, її пропонується розуміти через категорії речі, властивості, відносин [16, с. 80, 82]. Інше, аналогічне судження про систему також

зводить її і до зв'язків між елементами, і до наявності і у них, і у самої системи певних властивостей [17, с. 14]. Властивість елемента системи визначається у т.ч. його внутрішнім наповненням, його субстанцією. У застосуванні до національних держав має йтися про сукупність усіх її складових — від демографічних до економіко-господарських. Етнічний склад населення посідає у цьому ряду вагоме місце. Прямий зв'язок між зміною етнічного складу національної держави та рівнем консолідації її суспільства дозволяє припустити виникнення змін у здатності держави проявляти свої властивості, а у багатьох випадках і у самих її властивостях.

Інше припущення про здатність етнічності відігравати суттєву роль у міжнародній системі впливає із того, що сукупність елементів може називатися системою, якщо кожний з них є неділимим і якщо під час еволюції у часі між ними в різні моменти часу можна провести однозначну відповідність. Втрата елементами своєї цілісності має, за цією логікою, означати розпад, зникнення системи і/або заміну її іншою. Якщо говорити про неділимість національних держав, то протягом усієї світової історії конфігурація держав і їхня цілісність зазнавали постійних змін. Однозначної відповідності між цими характеристиками держав у різні історичні моменти не повторювалося. У розпадах багатьох держав велику роль відігравали внутрішні розколи вздовж етнічних ліній. На цій основі можна говорити про етнічність як один з чинників замін одних міжнародних систем іншими. Альтернативним варіантом може бути припущення постійного існування однієї й тієї самої системи та еволюційних або революційних змін всередині неї, як і змін її властивостей, внаслідок змін властивостей її елементів унаслідок змін у їхній цілісності. Останнє припущення спирається на судження, що зв'язки всередині системи можуть змінюватися по формі і зумовлювати включення в неї то одних, то інших елементів за умови збереження наступності між ними протягом усього розвитку системи [18, с. 88-89]. В цьому випадку можна казати про вплив етнічності на структурні зміни у світовій міжнародній системі, які не ведуть до руйнування самої системи та її функціональних властивостей.

Структуру прийнято вважати «інваріантним аспектом системи» [19, с. 140], її невід'ємним атрибутом, через який

проявляється єдність її елементів, взаємовідносин між ними і загалом її цілісність. Якщо пристати на аксіоматичність інваріантності структури, то будь-які зміни в ній мають розумітися як припинення існування системи. У річищі таких міркувань елемент системи має певну самостійність відносно всієї системи і є пов'язаним з іншими елементами системоутворюючими зв'язками, через які він до певної міри визначає і структуру, і функціонування системи в цілому [3, с. 17].

Базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи є держава, яка є національною, незалежно від свого етнічного складу. Навіть визнання обмеженості етатистського підходу у визначенні головного суб'єкта міжнародних відносин супроводжується визнанням, що попри його численні вади він дозволяє побудувати ефективну статичну модель міжнародних відносин [20, с. 125].

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кожного елементу системи постає питання про зв'язок між цим призначенням і складом елементу. Існує точка зору, що оскільки елемент системи є своєрідною межею можливого членування системи, тому його будова зазвичай не має братися до уваги для характеристики системи. Мається на увазі, що складові елементу не розглядаються як складові цієї системи, що головне — не субстрат елементу, а його функція у системі (що робить, чому служить), його активність. Відповідно, головним є описування системи в цілому, а не описування її елементів [21, с. 40, 41]. Але, якщо виходити з того, що внутрішні імпульси, якими зумовлюється поведінка елементів міжнародної системи, зумовлюються у т.ч. і їхнім етнічним складом, то питання про субстрат елементу набуває великого значення.

Пріоритетність цілого перед його складовими у вивченні міжнародних систем, з одного боку, відповідає основам системного підходу. Так, ще А.Богданов посилався на висновки біологічної науки, що організм являє собою «ціле, яке є більшим за суму своїх частин», і виводив з цього, що «організована» сукупність частин має значно більшу життєздатну властивість, ніж кожна з них окремо [22, с. 113-114]. В сучасній теорії систем постулатом є те, що властивість системи не є механічною сумою властивостей її частин, що система володіє властивістю, якою не володіє кожний з її елементів окремо.

Нетотожність властивостей системи та її складових елементів прямо пов'язується з її структурою. Звертається увага, що структура характеризує сталі зв'язки і способи взаємодії елементів системи, що вона визначає її цілісність, будову, основи її організації. Структура реальних систем може розглядатися як її скелет, каркас, на основі якого будується матеріальна конструкція цих систем. Структура відіграє основну роль у формуванні нових властивостей системи, відмінних від властивостей її компонентів, підтриманні цілісності системи і сталості її властивостей щодо зміни елементів системи в деяких межах [12, с. 6].

Структура системи розуміється як склад, взаємне розташування елементів, а також спосіб формування або характер існуючих зв'язків між ними. Внаслідок своєї відносної самостійності вона має можливість відтворювати багато властивостей системи і моделювати їх. При цьому властивість елементів проявляється у функції збереження і розвитку системи під час вирішення конкретного завдання. Організація змінюється зі зміною завдання, заміною елементів і структури. Стимулом для зміни організації служить зміна у середовищі [3, с. 18].

Знову-таки, сказане про завдання і середовище, на нашу думку, має пряме відношення до спланованих і сконструйованих систем, тобто до систем, які кимось творяться. Міжнародна система, до чого нам ще доведеться повернутися, є сукупність елементів, які, по-перше, є самоутвореними і які входять у зв'язки між собою відповідно до завдання, поставленого кожним з них для себе окремо і незалежно від чийогось задуму. Серед цих завдань першочергове — самозбереження як фізичне, так і якісне, у сенсі збереження своєї соціокультурної самості, ідентичності. І в цьому сенсі можна припустити прямий вплив етнічної ідентичності держави на ступінь актуальності для неї завдання збереження своєї загальнонаціональної ідентичності і на характер зв'язків, у які вона вступає з іншими елементами, кожен з яких мотивується аналогічними завданнями.

Зупинившись на тому, що основним елементом міжнародної системи є національна держава («нація-держава»), ми стоїмо перед іншим питанням — про встановлення ієрархії відносин між всіма цими елементами.

Визнано, що поняття структури пов'язане із впорядкованістю відносин між елементами системи [11, с. 32].

Насамперед, розуміється ієрархічне взаємовідношення елементів по вертикалі, від чого залежить управління системою та її функціонування [3, с. 18]. Важливий момент — що ієрархія означає підпорядкованість між елементами в сенсі їх нерівноправності, тобто спроможності одних справляти своєю дією значно більший вплив на інші, ніж ті можуть робити у зворотному напрямі [17, с. 18]. Саме такий характер зв'язків спостерігається у міжнародній системі. І оскільки ієрархія зв'язків всередині неї не задається ззовні, то можна говорити про пряму залежність між потенціалом національної держави та її статусним місцем у світовій ієрархії чи то на локальному, чи на глобальному рівні. Знову ж таки постає питання про залежність між потенціалом держави та її етнічним складом.

Постановка питання про залежність між етнічним складом елементу системи та його спроможністю зайняти те або інше місце у світовій ієрархії впливає із наявності залежності між якісним наповненням елементу та його властивостями. З одного боку, елемент можна вважати об'єктом, який має ряд важливих властивостей, але характер субстанції якого є безвідносним до мети аналізу системи [17, с. 14]. З другого боку, елемент системи є такою його частиною, яка має певну самостійність відносно всієї системи і пов'язана з іншими елементами зв'язками, що самоутворюються і через які вона визначає певною мірою структуру і функціонування системи в цілому [3, с.15-16]. При цьому елементи системи мають здатність трансформуватися у процесі функціонування системи, а відтак у процесі взаємодії, у бік як зростання, так і зменшення своєї цінності [11, с. 29]. Інший момент — що властивості елементів полягають у здійсненні функції збереження і розвитку системи як організованої сукупності [23, с. 53].

Якщо виходити з того, що функціонування системи — це перш за все здійснення цілого ряду взаємопов'язаних фізичних, механічних, а в системах, елементами яких є люди і колективи людей, психічних, соціологічних, емоційних процесів [3, с. 17], то є підстави говорити про велику роль, що її відіграє склад елементу для виконання ним своєї системної функції. У застосуванні до міжнародної системи має йтися про склад національних держав, у т.ч. за етнічною характеристикою, оскільки етнічність, поряд з іншими параметрами, нерозривно пов'язана з психологією та нас-

троями і населення, і правлячого класу, тобто усього суспільства і завдяки цьому справляє вплив на поведінку держави, утвореної соціумом.

3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи

Визнання сукупності міжнародних акторів і відносин між ними системою вимагає наступного кроку — її віднесення до певного типу систем. Потреба в такому кроці зумовлена тим, що тип системи визначається властивостями її елементів і характером взаємовідносин між ними та навколишнім середовищем. Зміна у складі елементу системи неминуче має позначатися на характері його відносин з іншими елементами, а відтак і на характері усієї системи та її функціонуванні. Поведінка міжнародного актора, як відзначалося, не в останню чергу мотивується його суспільною психологією, характер якої пов'язаний з етнічним складом населення.

У процесі типологізації міжнародної системи насамперед слід мати на увазі, що типи систем, запропоновані в ході обговорення загальної теорії систем, мають своїми авторами представників різних наукових галузей, насамперед природничих і технічних. Тому встановленню типологізуючих ознак міжнародної системи неминуче притаманна певна умовність — настільки вже відомі типи систем є несхожими. Можна хіба що проводити певні асоціації з відомими типами, щоб встановити для міжнародних систем певні типологізуючі ознаки.

Найбільш узагальнюючою типологізацією систем є поділ їх на відкриті і закриті. Варто пригадати, що принциповою відмінністю між ними, на яку вказував автор цієї типологізації Л.Берталанфі, є взаємодія з навколишнім середовищем, що притаманне відкритим системам, і відсутність такої взаємодії, що притаманне системам закритим. Застосовуючи таку типологізацію до міжнародної системи, треба брати до уваги, що Л.Берталанфі розвивав теорію систем на основі вивчення біологічних організмів, які є частиною природи. Вона являє собою зовнішнє середовище для біологічних організмів. Зовнішнє середовище оточує і різноманітні технічні й експериментальні системи, які створюються і керуються їхніми авторами або експлуатаційниками. Такі системи при їх творенні призначені для виконання завдань, що

лежать поза їхніми межами. Закрита система увільнена від зовнішнього впливу, і в цьому відношенні можна вважати не принципово відзначену Джессі та Джеймсом Міллерами і повторену К.Бейлі відмінність між нею та ізольованою системою: у першому випадку йдеться про термодинамічну систему, у якій ані матерія, ані енергія не можуть перейти за межі системи, а у другому також про термодинамічну систему, але в яку не можуть проникнути ані матерія, ані енергія ззовні [24, с. 1-38]. Тобто, в обох випадках йдеться про відсутність зв'язку між процесами всередині системи і середовищем, що її оточує [4, с. 184]. Припускається також, що закрита (замкнена) система може взагалі не мати середовища [11, с. 29].

Функціонування міжнародної системи піддане впливу безлічі чинників: природно-географічних, економічних, соціальних, культурних, психологічних, демографічних та інших. Якщо виходити з того, що відкритій системі притаманні взаємодія із зовнішніми збуреннями, реагування на зовнішній вплив, яке проявляється суттєвою зміною її поведінки [6, с. 26], то в такому разі усі ці чинники мають бути вміщені за її межами, тобто у середовище, яке перебуває поза нею.

Навіть уможливно можна переконатися, що імпульси, якими стимулюється дія кожного міжнародного актора, виникають як у відповідь на поведінку інших акторів, так і всередині нього самого. Йдеться насамперед про його інтереси й потреби політичного (у т.ч. геополітичного), економічного, екологічного тощо характеру. Водночас постає питання, чи уповні виникнення цих імпульсів є вільним від зовнішнього впливу і якою мірою відповідь на це запитання визначається різновидом міжнародної системи — світової системи в цілому та її підсистем.

Зважаючи на соціокультурну ідентичність населення держав-міжнародних акторів, може видатися логічно обґрунтованим їх відокремлення від природно-географічного середовища і тим самим визнання його зовнішнім по відношенню до світової міжнародної системи. Але проти цього виникає принципове заперечення, яке полягає у специфіці існування і функціонування основних елементів міжнародної системи — національних держав і соціумів, що прагнуть національно-державного статусу. Кожен з них фізично охоплює певну частку природно-географічного середовища, яке,

таким чином, є поділений між елементами світової міжнародної системи і своїми частками інкорпороване в них. Залишається тільки неподілений океанський простір і повітряний простір над ним, чий вплив на світову міжнародну систему внаслідок їх нейтрального статусу можна визнати незначним.

Фізичні параметри світової міжнародної системи обмежені планетою Земля, на якій система функціонує. Природа та її територіальне розташування на планеті з врахуванням її (природи) парціації між міжнародними акторами може вважатися внутрішнім середовищем системи. Тоді зовнішнім середовищем світової міжнародної системи можна вважати навколосеземний простір — космос з усім, що вміщує. Якщо визнати, що цей простір спроможний справляти безпосередній вплив на функціонування світової міжнародної системи, тоді систему можна вважати відкритою.

Крім доволі модних астрологічних розумувань, за якими уся доля і конкретної людини, і всього людства визначаються розташуванням зірок і планет, існують і концепції, за якими дії людей, народів, держав зумовлюються або космосом в цілому, або окремими космічними тілами. По суті, йдеться про перетворення фізичних сил або фізико-хімічної енергії на соціальні дії. Серед вчених, які послідовно і наполегливо дотримувалися такої концепції, чим, по суті, відносили світову міжнародну систему до відкритих, варто виділити О.Чижевського та Л.Гумільова.

Пошуки О.Чижевським фізико-хімічних стимулів соціальної дії були певною мірою логічними для нього як для фізика, адже природничі науки спрямовані на виявлення жорстких законів, якими детермінується функціонування природної системи. Особливе значення для пізнання природних явищ має встановлення їхніх причин, витоків. Представникам природничих наук часто не зрозуміле становище у суспільних науках, де немає оперування постійно діючими законами, визнаними такими, що спрямовують соціальні, історичні процеси. Пояснення витоків цих процесів розмитою категорією «людської волі» не вкладаються у логіку природничих наук, що штовхає їх представників на пошук явищ фізико-хімічного характеру, спроможних безпосередньо спонукати людську дію — і на індивідуальному, і на колективному рівнях, і в середині своїх соціумів, і у відносинах соціумів між собою.

О.Чижевський відштовхувався від ідей П.Лазарева, викладених останнім у книзі «Ионная теория возбуждения» (М., 1923), що причиною збудження певних мозкових центрів, яке викликає фізичну дію біологічної істоти, у т.ч. людини, є радіоактивний розпад солей калію, які накопичуються в окремих точках нервової системи. Іншим орієнтиром для О.Чижевського були думки англійського історика ХІХ ст. І.Бокля, що до історії мають бути застосовані методи й принципи природничих наук, оскільки вона являє собою взаємодію людини з природою, а також американського хіміка та історика ХІХ століття Дж.Дрепера, що історія народів скеровується природничими законами і перебуває під впливом «фізичних агентів природи». Тобто, соціальне явище тотожне фізичному. А оскільки фізичні явища підпорядковані суворим законам, то й історичні явища не є результатом прояву нікому не підвладної волі, а підпорядковані певним фізичним закономірностям.

Взявши думки цих та інших вчених за основу, О.Чижевський пристав до точки зору, що, «включивши людину й психічну діяльність у сферу звичайних явищ природи, сучасна наука тим самим дає підстави припускати певну залежність, що існує між проявами інтелектуальної і соціальної діяльності людини і рядом потужних проявів природи, що оточує її. Життя землі, всієї землі взятої в цілому з її атмо-гідро- і літосферою, а також з усіма рослинами, тваринами і з усім людством, що населяє землю, ми мусимо розглядати як життя одного спільного організму. Приставши на таку точку зору, слід вже а priori припустити, що найважливіші події у людських суспільствах, які за участі народних мас охоплюють цілі країни, точаться одночасно з якими-небудь коливаннями або змінами сил навколишньої природи» [26].

Головним, найпотужнішим і визначаючим хід людської історії джерелом коливань О.Чижевський вважав Сонце і присвятив обґрунтуванню цієї гіпотези дослідження, спрямоване на виявлення прямої кореляції між фазами його активності та фазами всесвітньої історії. Тобто, якщо його попередники тільки припускали наявність прямого впливу Всесвіту на людську діяльність, то О.Чижевський намагався підтвердити ці припущення емпіричними даними у вигляді порівняльних таблиць, які вміщували цикли сонячної активності і цикли всесвітньої історії. Загальний висновок

вченого полягав у тому, що цикл (повний період) активності загальною тривалістю близько 11 років поділяється на чотири етапи — мінімуму, збільшення активності, максимуму, деградації. І характер кожного з етапів збігається, якщо брати статистику найбільш відомих історичних подій, з активністю народів і держав.

Загалом порівняльні таблиці О.Чижевського за першого ознайомлення з ними могли справити сильне враження кореляцією фізичних даних та історичних дат і переконати у достовірності прямої підпорядкованості соціальних явищ космічним. Однак обґрунтованість виведеної кореляції могла б бути надійною, якби тривалість сонячного циклу була незмінною величиною протягом всієї історії. Між тим, тільки за останні 300 років тривалість циклу змінювалася від 7 до 17 років. До того ж сама хронологія сонячної активності є доволі умовною, вона почалася від 1761 року, коли відбувся максимум циклу, що його було визначено першим, за яким велося спостереження. Згадані коливання у тривалості циклів відомі лише для наступних і не відомі для попередніх, що ставить під сумнів достовірність виведеної О.Чижевським залежності.

Інша підстава сумніватися в обґрунтованості концепції О.Чижевського впливає з критеріїв добору історичних фактів, яких зіставляють з періодами сонячної активності. Відбір подій, що можуть вважатися значними і свідчити про активність людства, як правило, є особистою справою дослідника. Що ж до найбільш вживаних критеріїв відбору, то вони зазвичай стосуються подій, пов'язаних з масовими суспільними збудженнями — війнами, політичними переворотами, повстаннями, заворушеннями. Такого роду події найчастіше і найміцніше фіксуються історичною пам'яттю та історичними хроністами і внаслідок цього належать до категорій доленосних. Значно меншою мірою до розряду доленосних відносять ті людські дії, які передують суспільним збудженням. Йдеться, зокрема, про наукові й технічні відкриття, що змінюють характер виробництва, соціальну структуру, про філософські, релігійні, гуманістичні ідеї, що змінюють культурну ідентичність народів, їхню психологію тощо. Такого роду дії О.Чижевський, дотримуючись логіки природознавця, увага якого затримується на найбільш активних зовнішніх проявах досліджуваного об'єкта, співвідносив з періодами мінімальної активності Сонця. Понад те, за критерії виділен-

ня подій, що співвідносяться з таким станом Сонця, він брав не тільки укладання мирних угод, а й подій, у яких пасивність одного міжнародного або політичного актора була дзеркальною протилежністю поведінки його візаві: йдеться про завойовницькі експедиції немасового характеру, капітуляції, окупації, максимальне скорочення парламентаризму, посилення самовладдя або правління небагатьох. Усі такого роду події могли статися лише за активності якихось з їхніх учасників. Концепція О.Чижевського не дає пояснення вибіркової впливу сонячної активності на суспільно-політичну активність людей, що змушує поставитися до неї зі сумнівом. Інший мотив для сумнівів полягає в тому, що виникнення умов для суспільних збуджень є результатом титанічних творчих зусиль людей активної розумової праці, напруження їхніх психологічних сил не меншою мірою, ніж це відбувається у періоди збурень. Творча активність мала б також бути результатом сонячного впливу і співвідноситися з максимально активним періодом сонячного циклу не меншою мірою, ніж суспільно-політичні збудження. Нарешті, концепцією О.Чижевського неможливо пояснити регіональну вибіркочність сонячного впливу: суспільно-політичні збудження в одних точках земної кулі супроводжуються суспільно-політичним спокоєм в інших точках.

Концептуальна схема Л.Гумільова особливо цікава для нас, оскільки стосується феномену етногенезу — процесу виникнення етносів, які були першими міжнародними акторами до утворення держав, а після їх утворення стали їхнім субстанційним наповненням. Мабуть, варто нагадати у скороченому вигляді етногенетичну схему Л.Гумільова [27, с. 242-245, 250-253, 289-297, 473-474]. Утворення нового етносу, вважав він, є наслідком дії такого собі «фактора ікс», який являє собою потужний енергетичний імпульс. Цей імпульс з такою силою впливає на психіку і поведінку окремих людей і людських колективів, що примушує їх досягати стану так званої пасіонарності, яка проявляється у спільній цілеспрямованій діяльності, пов'язаної зі зміною навколишнього середовища або досягненням якоїсь мети, хай навіть ілюзорної. Джерелом енергетичного імпульсу є біохімічні процеси, що точаться у біосфері Землі. Людство є частиною земної біосфери, що дає змогу вважати етногенез природним процесом біосфери, який діє разом з іншими факторами — соціально-політичним, технічним і географічним.

Біохімічні процеси на певних ділянках земної поверхні породжують пасіонарний поштовх, який, у свою чергу, запускає етногенетичний (або етноруйнівний) процес: «Імпульси пасіонарності як біохімічної енергії живої речовини, переломлюючись у психіці людини, утворюють і зберігають етноси, які зникають, як тільки пасіонарна напруга стає слабшою» [27, с. 324].

Якщо О.Чижевський пов'язував історичні збудження із сонячною активністю, то Л.Гумільов пояснював пасіонарні поштовхи людства навпаки, зменшенням сонячної активності, яке призводило до зниження захисних спроможностей іоносфери, внаслідок чого окремі кванти і пучки випромінювання, що йдуть із космосу, можуть досягати земної поверхні і викликати людські мутації, у т.ч. пасіонарного характеру [27, с. 468-469]. Однак Л.Гумільов не розкрив механізму дії енергетичного фактора на соціальні процеси, обмежившись посиланням на авторитет видатного природознавця В.Вернадського, предметом досліджень якого були процеси у біосфері Землі.

В.Вернадський приділив багато творчих зусиль, щоб зблизити суспільні і природничі науки принаймні у застосуванні єдиного філософського методу роботи, щоб подолати відмінності природознавчого і суспільствознавчого підходів до сфери соціальної антропології. Однак у питаннях, які стосуються зв'язку між соціальною і біологічною сторонами людського буття, він проявляв велику обережність. «Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом» — ця думка В.Вернадського, на перший погляд, обґрунтовує включення соціальних процесів у загальний природний процес як частину останнього. Але якщо обійти увагою те, що у цьому твердженні йдеться про людину як об'єкт природний (біологічний). У цій іпостасі людина дійсно залежить від біосфери.

Водночас В.Вернадський підкреслював творчу властивість людини, яка робить її також і перетворювачем природи. Творчу діяльність людства він охарактеризував у системі близьких йому природознавчих понять — як створення в біосфері нового геологічного чинника. Понад те, він більшою мірою схилився не до залежності, а до незалежності людства від умов біосфери, вважаючи це новою формою влади живого організму над біосферою. Новий етап у відносинах

людини з біосферою В.Вернадський розумів як перехід останньої у ноосферу під впливом творчої діяльності людства [28, с. 100, 102, 112, 120], що вже саме по собі ставить під сумнів розуміння людини як тільки об'єкта, активність якого визначається енергетичними імпульсами, що йдуть з біосферного середовища. Як відзначав В.Вернадський, «могутність людства пов'язана не з матерією, а з мозком, з розумом і спрямованою цим розумом працею» [29, с. 268, 272]. Отже, саме у свідомості людини, у її психології, загалом у роботі її мозку народжуються імпульси, якими скеровується її діяльність.

Діяльність людей, у т.ч. їх самоорганізація спочатку в етнічні, а потім в державні соціуми, сукупність яких творить структуру світової міжнародної системи та її підсистем, має розглядатися в першу чергу з врахуванням тих імпульсів, що йдуть із середини самої людини та людських колективів. Не можна заперечити Л.Гумільову, що динаміка цих процесів визначається рівнем пасіонарності їх учасників. В той же час, не бачимо жодних підстав пояснювати спалахи пасіонарності точковими впливами біохімічної енергії зі зовнішнього природного оточення. На наш погляд, пасіонарність є іманентною властивістю людства, а масштаби і рівень її прояву більш доцільно пояснювати зв'язком між соціальною психологією і конкретними соціальними умовами. У застосуванні до міжнародної системи йдеться про зміни у внутрішньому стані міжнародних акторів та/або про їхню реакцію на зміни у структурі системи, на поведінку інших акторів тощо.

Невеликий екскурс у питання про взаємодію між людством і навколишнім середовищем був потрібний для того, щоб отримати додаткове підтвердження відсутності інших чинників, якими визначається функціонування світової (глобальної) міжнародної системи, ніж ті, що перебувають всередині неї. Тим самим вона має бути віднесена до закритих (замкнених) систем. Принаймні ніщо, що може вважатися продуктом її діяльності, не виходить за її межі, аналогічно до закритих систем, за межі яких не виходить ані матерія, ані енергія [25, с. 48]. Навіть творення людством ноосфери, що можна вважати проявом творчої енергії, відбувається в межах біосфери, доступної йому і практично повністю поділеної між його сегментами.

За характером відносин із зовнішнім середовищем світова міжнародна система як ціле принципово відрізняється від своїх елементів — національних держав, які є системами відкритими. Тільки розглядаючи кожне окреме суспільство і міжнародні об'єднання як відкриті системи, які реагують на збудження, зовнішні впливи, перенавантаження і залишаються при цьому у сталому стані, можна зрозуміти їхню життєздатність [1, с. 90]. Що ж до світової міжнародної системи, то немає інших збуджень, ніж ті, що виникають всередині неї, на які вона має реагувати. Skorиставшись класифікацією К.Бейлі, світову міжнародну систему, крім того, можна вважати самодостатньою (totipotential) і такою, що самостійно творить необхідні для неї операції (autopoietical) [25, с. 50].

Визначення світової міжнародної системи як закритої (в сенсі відсутності її залежності від Всесвіту) ставить іншу проблему — узгодження цієї її характеристики з питанням про її самоорганізованість або організованість її ззовні. Концепція організації світової міжнародної системи, разом із Всесвітом, ззовні була б цілком природною для теологічного мислення. В такому розумінні її можна було б віднести до класу телеономічних, тобто систем, мета функціонування яких задається її проектувальниками, творцями [11, с. 7]. Оскільки з позицій секулярної науки біосфера і Всесвіт самі не є продуктом вищих сил і теж не могли бути творцями світової міжнародної системи, то не залишається іншого, як визначити її системою, що самоорганізувалася. Однак класифікація світової міжнародної системи як одночасно і закритої, і самоорганізованої не збігається з деякими усталеними положеннями теорії систем.

Уже зверталася увагу, що у розробці теорії систем найбільш активну участь беруть представники природничо-технічного знання, які звикли мати справу або з телеономічними системами, створеними з наперед заданими властивостями й цілями, де вже сам факт наявності їхніх творців і керувальників передбачає наявність навколо них певного зовнішнього середовища, або з біологічними системами, які є частками біосферного середовища, яке по відношенню до них є дійсно зовнішнім. Виникнення та еволюція останніх є зразком самоорганізації під впливом біосферних процесів. Самоорганізованими системами вважаються такі, що активно взаємодіють зі середовищем, відрізняються гнучкістю

структури, непередбачуваністю поведінки, здатністю враховувати минулий досвід, тобто «навчатися» шляхом використання закономірностей, властивих середовищу. Тому до систем, що самоорганізуються, відносять системи, здатні за активної взаємодії із середовищем міняти свою структуру, зберігаючи в той же час цілісність і діючи в рамках закономірностей, властивих оточенню, вибираючи одну із можливих ліній поведінки. При цьому становлення поведінки системи, що самоорганізується, розглядається як результат взаємодії двох систем — управління і середовища, а інтенсивність самоорганізації залежить від впорядкованості (організованості) навколишнього середовища та від відповідних характеристик самої системи. Нарешті, поведінка системи, що самоорганізується, невід’ємна від поняття «мета», яке, у свою чергу, невід’ємне від поняття «рівновага системи стосовно середовища» [30, с. 360-361, 369, 379]. За цими проявами система, що самоорганізується, схожа на систему, організовану ззовні — для обох передбачається взаємодія із зовнішнім середовищем.

Оскільки самоорганізація системи вважається невід’ємною від взаємодії з навколишнім середовищем, то до класу систем, здатних до самоорганізації, прийнято відносити відкриті й нелінійні системи, у яких є у наявності обмін речовиною і/або енергією з навколишнім середовищем, який відбувається не тільки через кордони самоорганізованої системи, а й у кожній її точці. Прийнято вважати, що хоча не кожна відкрита система здатна до самоорганізації, але кожна самоорганізована система має бути відкритою [31, с. 33-34].

Світова міжнародна система згідно зі звичайною історико-політичною умоглядністю є системою, що самоорганізувалася. Разом з тим, вона є закритою системою: зв’язок людства з навколишнім Всесвітом відбувається поки що у формі споглядання за ним і вивчення його, що навряд чи можна вважати справжнім обміном речовини та енергії. Розуміючи міжнародну систему у політичних проявах, тим більш немає підстав говорити про її відкритість через відсутність контактів з інопланетними цивілізаціями, існування яких належить до сфери припущень. Що ж до енергії Сонця або космічних променів, то вони дійсно впливають на біосферу, але останню навряд чи можна вважати зовнішнім середовищем світової міжнародної системи: природні ресурси

планети, як зазначалося, поділені між національними державами і становлять внутрішнє середовище системи. Віднесення світової міжнародної системи до водночас і закритих, і самоорганізованих дозволяє поставити під сумнів категоричність твердження, що «закриті системи — це ідеалізація справжнього становища», що «усі реальні системи є відкритими» [31, с. 35]: адже фізична реальність світової міжнародної системи не може бути запереченою.

Можливість сполучення самоорганізації системи та закритості впливає з міркувань англійського фізика-теоретика С.Хокінга, який у співдружності з Дж. Хартлом дійшов висновку: «всесвіт у такому випадку (мається на увазі у випадку уявного часу — *Авт.*) є повністю замкненим і самодостатнім; не вимагається нічого за його межами, щоб заводити годинника й примушувати його йти» [32, с. 93]. Отже, Всесвіт підтверджує принципову можливість самоорганізації у замкнених системах, що дозволяє поширити цю модель і на інші види систем.

За критерієм відкритості/закритості світова міжнародна система відрізняється від міжнародних систем, які є її підсистемами. Вона являє собою зовнішнє середовище щодо них, і в цьому відношенні вони є системами відкритими. З цієї причини застосування до міжнародної системи поняття «вхід» у розумінні каналу, через який зовнішнє середовище впливає на систему, і поняття «вихід» у розумінні каналу, через який система діє на середовище, що її оточує [33], можна вважати коректним, коли йдеться про міжнародні системи, які є підсистемами світової міжнародної системи. Але таке застосування названих термінів не може бути коректним стосовно світової (глобальної) міжнародної системи.

Закритість світової міжнародної системи не суперечить її належності до класу таких, що самоорганізуються, що дозволяє скористатися поглядами вчених на самоорганізовані системи у застосуванні до цілей нашого дослідження. Тим більше потрібні ці погляди для аналізу різних міждержавних об'єднань — тих міжнародних систем, які є підсистемами світової міжнародної системи, яка є зовнішнім середовищем для них і впливає на їх самоорганізацію.

Насамперед, треба відзначити подвійний сутнісний зміст терміна «самоорганізовані системи», або «системи, що самоорганізуються». Під самоорганізацією може розумітися і

самостійне утворення системи її структурними елементами без зовнішнього втручання, і самостійна зміна параметрів системи у процесі її функціонування як реакція на зовнішні або внутрішні чинники, те, що називається прирощуванням організованості і «самоналаштуванням» у межах одного й того самого структурного рівня [34, с. 147].

Для більшої кореляції між явищами утворення й функціонування системи та їх термінологічним оформленням можна для першого значення самоорганізації вживати термін «системи, що самостійно утворюються» (або «самоутворювані системи»), а для другого — «системи, що саморегулюються» («саморегульовані системи»). У застосуванні до світової міжнародної системи і «самоутворення», і «саморегулювання» мають розумітися як процеси, що відбуваються незалежно від впливу зовнішнього середовища, під впливом імпульсів, що йдуть із внутрішнього середовища системи. Міжнародні системи нижчого рівня, які є її підсистемами, як і вона сама, утворюються самостійно. Вони також є системами, що саморегулюються, але з тією різницею, що їх саморегулювання відбувається під впливом не лише внутрішніх імпульсів, а й тих, що йдуть зі світової міжнародної системи, яка є їхнім зовнішнім середовищем.

Визнано, що поведінка будь-якої системи проявляється у її взаємодії із середовищем у трьох видах. Вона може бути реактивною (коли визначається тільки середовищем), адаптивною (коли система пристосовується до середовища), і активною (коли система прагне цілеспрямовано перетворити середовище) [10, с. 125]. Теоретично можна припустити, що міжнародна система може демонструвати усі названі види поведінки у відносинах з власним внутрішнім середовищем, утвореним національними державами та іншими міжнародними акторами. Зміна складу, у т.ч. етнічного, основних елементів міжнародної системи, зміна їхньої поведінки, зумовленої, зокрема, етнічними чинниками, можуть суттєво змінити і характер внутрішнього середовища системи, а як наслідок — її поведінку і ряд параметричних характеристик.

Крім того, для нашого дослідження є важливим розрізнення якості самоорганізації системи на різних етапах її функціонування. На початку роботи всі частини системи відокремлені одна від одної і поведінка кожної не залежить від стану інших. Потім вони працюють так, що між ними

встановлюються певні зв'язки. Як наслідок, система змінюється від системи з розділеними елементами до системи із взаємопов'язаними елементами, завдяки чому організація системи стає більш досконалою: «... кожна ізольована детермінована динамічна система, яка підкоряється незмінним законам, створює «організми», пристосовані до їх «навколишнього середовища» [35, с. 328-329, 332]. Сказане можна цілком застосувати і до недетермінованих (призначення яких не визначається проектувальником) систем, якою є міжнародна система, та до закритих систем, замінивши «навколишнє середовище» на «внутрішнє».

Метафорично світову міжнародну систему можна вважати аналогічною «всесвітові у собі». В інших випадках, зокрема у випадках міжнародних систем нижчого рівня, внутрішня детермінованість процесів самоорганізації обов'язково доповнюється екзогенною детермінацією, тобто впливом чинників зовнішнього походження. Але при цьому допускається виняток щодо майже повністю або умовно ізольованих систем. Маючи на увазі такого роду винятки, до яких ми відносимо і світову міжнародну систему, можна застосувати до неї типологізацію самоорганізації, у якій виділяють системи, у яких зміни не виходять за межі одного й того самого структурного рівня, і системи, які не мають зарані заданої ані форми, ані програми розвитку [34, с. 149]. Самоорганізація системи проявляється характером її внутрішніх зв'язків, способів впливу, взаємовпливу або відношення елементів системи між собою, які зумовлюють її структуру і функціонування в часі і просторі [3, с. 16].

Спроби класифікації системних зв'язків дають такі їхні види, які можуть бути цілком застосовані в аналізі міжнародних систем. Насамперед, це зв'язки взаємодії між елементами системи. Далі йдуть так звані генетичні зв'язки, тобто зв'язки, породжені самим утворенням системи. Не меншу важливість для з'ясування ролі етнічності у міжнародній системі має аналіз зв'язків, пов'язаних із будовою системи — це структурні зв'язки, а також зв'язки, у яких проявляється функціонування, розвиток, перетворення системи. Нарешті, особливої уваги заслуговують зв'язки управління [21, с. 14, 21]. Характер зв'язків, пов'язаних з будовою системи, формується під значним впливом властивостей, що належать її елементам. Самі ж ці властивості суттєво залежать від складу елементів, у т.ч. їх етнічного

складу. Що ж стосується зв'язків взаємодії, то у природних і технічних системах до них зазвичай відносять матеріальні, енергетичні та інформаційні [17, с. 14, 21]. У застосуванні до міжнародної системи їхніми еквівалентними поняттями можна вважати економічні, політичні та культурні зв'язки, характер яких також формується під впливом етнічності міжнародних акторів.

Буде корисним звертатися і до інших понять, прийнятих у теорії систем. Серед дослідників у цій галузі є спільна згода, що базовий принцип, який підкреслює механізм цілеспрямованості, втілений у поняття зворотного сигналу (feedback) [7, с. 32], який може бути як позитивним, так і негативним [11, с. 69]. Інше потрібне поняття — «вхід» і «вихід». Перше розуміється як дія на елемент з боку інших елементів або «несистеми», а друге — як самого елемента на інші елементи, а також «несистему». При цьому має бути враховане, що «вихід» елемента визначається як «входами» в нього, так і його внутрішньою будовою [17, с. 20]. Відносини системи з несистемою можуть стосуватися тільки відносин різних міжнародних об'єднань зі світовою міжнародною системою, яка внаслідок замкненого характеру не має «несистеми» поза собою. Вірніше, фактично має, оскільки Всесвіт є фізичною системою, але з яким вона не взаємодіє.

Така відмінність між світовою міжнародною системою та її підсистемами проявляється у підтриманні ними своєї динамічної рівноваги, або «гомеостазі» — понятті, запровадженому В.Кеноном [5] щодо біологічних організмів. Невідривність біологічних організмів як систем від зовнішнього середовища має своїм результатом звичку пов'язувати гомеостаз, або саморегуляцію у цілях підтримання заданого стану із відкритими системами, у яких скоординованість реакцій елементів відбувається як реакція на «вхід» ззовні. Застосування терміна «гомеостаз» у наведеному розумінні не викликає сумнівів стосовно підсистем міжнародної системи. Що ж до останньої, то її гомеостаз може бути тільки результатом самоорганізації у відповідь на «виходи» з боку елементів всередині неї. Якщо ж зумовлювати феномен гомеостазу тільки відкритістю системи, то в такому разі доведеться визнати його неможливість у світовій міжнародній системі. Але насправді не важко побачити її прагнення до рівноваги (у політологічній лексиці — до «міжнародної стабіль-

ності»). Якщо ж пригадати, що найдавнішими архетипами міжнародних відносин є «війна» і «мир», то правомірно розуміти гомеостаз світової міжнародної системи як реакцію і на мирні, і на агресивні «виходи» з боку її елементів. Те саме стосується і підсистем світової міжнародної системи з тієї відмінністю, що тут гомеостаз зумовлюється також їх відкритим характером.

В обох випадках гомеостаз міжнародної системи можна уявити у вигляді механізму зворотного зв'язку як він схематично зображується стосовно біологічних систем. Маючи на увазі умовність такої аналогії між біологічними і політичними процесами, гомеостаз міжнародних систем можна описати за допомогою таких самих термінів: тут також виникає «стимул» (прояв національно-державного інтересу у декларативній або фізичній формі), який сприймається «рецептором» (ним може бути національна держава або міжнародна інституція). Він подає сигнал на «апарат управління» (міжнародний орган), від якого йде сигнал на «ефектор» (міжнародну інституцію, на яку покладено здійснення скоординованого рішення), який реагує відповідним чином на початковий стимул, аби нейтралізувати його можливі дезорганізуючі для системи наслідки.

Самоорганізація (самонастроювання) системи, зокрема її гомеостаз, прийнято вважати реакцію на вплив зовнішнього середовища. Але, виходячи з того, що «вхідні» і «вихідні» сигнали у системі подаються не лише ззовні, а й з середини неї, від її елементів, то у застосуванні до міжнародної системи, залежно від її рівня, гомеостаз, самоорганізацію у сенсі самонастроювання можна пов'язувати і з зовнішнім, і з внутрішнім середовищем. Відповідно, самоорганізація будь-якої міжнародної системи може бути адаптацією до змін у середовищі (середовищах) з яким (якими) вона сполучена. Згідно з загальним теоретичним уявленням, адаптація системи може бути як структурною, коли її функціональні властивості не міняються, так і функціональною (коли такі властивості міняються). При цьому рівновага системи внаслідок адаптації може набувати різного характеру — ентропійного (руйнування структури), гомеостатичного (збереження структури), морфогенетичного (перебудова структури задля угамування збудження у системі) [11, с. 97]. Протягом всесвітньої історії світова міжнародна система не виявляла ентропійної адаптації. Стосовно неї більш адекватним буде

застосування понять гомеостатичної морфогенетичної адаптації. Натомість її підсистеми різного роду давали приклади не лише гомеостазу або морфогенетичної зміни, а й структурного розпаду і припинення свого існування. Усі ці види адаптації відбуваються під впливом сигналів, що йдуть від елементів світової міжнародних систем або від її підсистем. Якщо самі сигнали пов'язувати з декларацією національно-державницьких інтересів, то не можна обходити питання про роль етнічних інтересів у виникненні сигналів, спроможних викликати як гомеостаз системи, так і її морфогенетичні зміни, а для міжнародних об'єднань підсистемного рівня — і їхній розпад.

4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи

Самоутворюваність і саморегульованість міжнародних систем як світового рівня, так і рівня її підсистем було б спрощено розуміти як хаотичність і нерегульованість відносин всередині них. Як і будь-яку систему, міжнародну також правильно вважати ієрархічно-структурованою цілісною сукупністю сталих відносин всередині неї [33, с. 357]. Якщо виходити із класифікації Джес. та Дж. Міллерів, які розрізняли системи ієрархізовані (з двома або більше рівнями контролю або команд) та неієрархізовані (з одним рівнем) [25, с. 50], то будь-яка міжнародна система підвладна регулюючим сигналам, що йдуть або з середини, або ззовні неї, а тому є ієрархізованою, хоча ієрархізованість і урегульованість її виникла зі стану початкової дезорганізованості і хаотичності.

Ієрархізованість міжнародної системи передбачає можливість управління нею, яке полягає у тому, що під впливом керуючого (управляючого) елементу(тів) відбувається процес зміни її стану внаслідок дії зворотного зв'язку — систематичного надходження від керованих до керуючих елементів інформації про результати управління (регулювання), чим замикається контур управління [12, с. 8]. Не буде помилкою вважати, що управління у міжнародній системі може здійснюватися лише за якимось одним із можливих принципів — або програмним, або зворотним зв'язком, або управлінням «за збуреннями» (компенсація дії «збурень» на систему на основні їх вимірювання) [12]. Звісно, принцип

програмного управління щодо міжнародної системи — самоутворюваної і саморегульованої має бути відкинтий за умовчанням. Що ж до принципу зворотного зв'язку, то він уповні може доповнюватися принципом управління «за збуреннями», оцінка яких має бути вміщена у сигнал на «виході» від «керованого» до «керуючого» елементу.

Розуміння відносин всередині міжнародної системи як відносин ієрархієзованих має значення з точки зору так званої доцільності системи, під якою розуміється відповідність окремого елементу системи іншим її елементам, коли взаємодія між ним веде до виникнення властивостей, що змінюють цю систему як ціле [23, с. 53]. Іншим важливим чинником, що зумовлює ієрархієзованість міжнародної системи, є постійна потреба у вдосконаленні, покращанні системи. Для спроектованих систем їх покращання означає виявлення причин їх відхилень від заданих норм функціонування і наближення їх до цілей проекту [11, с. 18]. Хоча міжнародні системи, а світова й поготів, не належать до класу спроектованих ззовні, і так само ззовні регульованих, але сама потреба у (само)регулюванні схиляє до того, що для нього потрібні ті самі умови, на які звертав увагу Дж. Вікерс [Див.: 11, с. 89], що й для спроектованих систем. Ідеться насамперед про знання тих перемінних, якими характеризуються ті відносини у системі, що підлягають регулюванню, і про наявність можливостей здійснення потрібних змін. Інша умова — узгодженість дій регулятивного елементу з поведінкою усієї системи, що потребує постійності різних норм і пріоритетів, якими керується система. Далі, у розпорядженні регулятора повинні бути належні засоби впливу на систему, та й сам він повинен мати можливість впливу на свої дії і самокорекції. Доречно пригадати, що відносини у системі зумовлюються, серед іншого, характером її структури. Самоутворення міжнародної системи відбувається під імпульсивною дією її основних елементів, якими є національні держави, а сама ця дія є не результатом зовнішньої детермінації, а виявом спроможності держав займати місце на тому або іншому рівні структурної ієрархії.

Спроможність держав до того або іншого рівня самоутвердження оформлюється різними термінами, серед яких найбільш вживаними є «сила», «міцність», «могутність». Останній з них у сенсі загальної суми можливостей держави,

що можуть бути використані для оптимального виконання нею своїх функцій і для реалізації своїх інтересів, став найбільш привабливим для вітчизняних дослідників і застосовується як синонім «сили» (power) — терміна, що йому віддають перевагу у зарубіжній літературі [Див.: 33, с. 361-362]. До переліку параметрів, якими визначається могутність (по суті, якість субстанції) держави, пропонується відносити географічні (положення, розмір території, природні умови), демографічні (чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення), економічні (забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова система країни, валовий національний продукт), інфраструктурні (шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій), військові (чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції), політичні (стабільність політичної системи, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах), історичні (т.зв. історична репутація держави), психологічні (історично зумовлений менталітет населення) [33, с. 363].

Наведений перелік загалом не викликає заперечень, і саме він матиметься на увазі, коли йтиметься про дієвий потенціал і спроможності елементів міжнародної системи. Застереження можна зробити хіба що стосовно забезпеченості природних ресурсів, які видаються більшою мірою географічними (такими, що становлять один з геополітичних мотивів міжнародної поведінки держави), ніж економічними параметрами, хоча вони і є базою розвитку господарства. Історичний параметр, як нам вважається, більшою мірою пов'язаний не з репутацією, а з легітимністю міжнародного суб'єкта і з точки зору його перебування у цьому статусі, і з точки зору його потреб, інтересів та вимог. Нарешті, відповідно до обраної теми, більшої уваги потребує психологічний параметр державної могутності, а конкретніше — етнічний склад населення, особливості його етнічної психології у питаннях міжнародних і міжетнічних відносин, війни і миру, лояльності і нелояльності до держави та її зовнішньої політики, налаштування до інших держав і їхнього населення. Навряд чи треба переконувати, що характер зв'язків у

системі найповніше проявляється у процесі її функціонування, коли система розкриває свою функцію, мету, стан (стабільний/нестабільний), механізм управління і забезпечення рівноваги.

Саме у процесі функціонування системи перевіряється наявність у ній основних системних властивостей — цілісності, яка проявляється у взаємопов'язаності елементів, у виникненні в неї нових властивостей, відсутніх у її елементах; ділимості в сенсі виникнення всередині неї підсистем і окремих елементів; чутливості як здатності реагувати на зміну її параметрів та початкового стану, на збурення й керуючий вплив («параметрична чутливість»); інваріантності як незалежності компонентів її стану від тих або інших змін параметрів; сталості як здатності зберігати стан рівноваги при дії чинників, що викликають початкові відхилення ідентифікованості як здатності бути такою, чий стан визначається за даними здійсненого спостереження; керованості як здатності підпорядковуватися переведенню з одного стану в інший внаслідок дії керуючого впливу [12, с. 9]. З'ясування зміни властивостей системи у процесі її функціонування потрібне для з'ясування її стану, який у той або інший момент являє собою множинність суттєвих властивостей, якими система володіє [3, с. 14].

Для дослідження функціонування міжнародної системи корисними є положення загальної теорії системи, що стосується принципів їх функціонування. Зокрема, йдеться про гомеостаз як прагнення системи до самозбереження у тому й самому вигляді на усіх етапах свого функціонування. При цьому має братися до уваги циклічна взаємозалежність структури, функції та історії системи. Однак принцип гомеостазу йде усупереч тому, що історія світової міжнародної системи супроводжувалася її тривалими і, як правило, незворотними змінами [36, с. 65-68].

Не менше проблем виникає і з визнанням за міжнародною системою властивості еквіфінальності, яка полягає у здатності і спроможності досягати фінального стану, починаючи від якихось інших станів і різними шляхами [11, с. 64]. Будь-яка міжнародна система прагне стану рівноваги, тобто такого стану взаємовідносин між її елементами, який запобігає її збуренню, і тим більш, розпаду. Періоди збурень у міжнародній системі (як правило, у вигляді війн або конфліктів) прийнято вважати відхиленням від її природного

стану, яким є мирні взаємовідносини всередині системи. В той же час, згідно з загальною теорією системи, протягом функціонування системи відбуваються зміни її властивостей. У цьому сенсі міжнародна система також піддатлива дії чинників, що зумовлюють вибір нею тієї або іншої поведінки. Серед таких чинників виділяють зовнішні або внутрішні причини вибору; мету, якої прагне система; протиріччя між внутрішніми і зовнішніми причинами вибору; багатоваріантність зміни стану системи; наявність засобів втілення цих вірогідностей [3, с. 15]. Але після збурень система входить у новий сталий стан, для чого їй потрібний період, що його називають «часом релаксації» [11, с. 89].

Встановлюючи тенденції руху міжнародної системи до еквіфінального стану, корисно враховувати таку загальну властивість поведінки систем, як ставлення до попередніх своїх станів як «асимптотично несуттєвих», тобто здатність «забувати» їх, що може спричиняти нестабільність системи [537, с. 159-160]. У застосуванні до міжнародної системи і до субстратного наповнення її елементів, тобто до народів, це може бути виражено відомим афоризмом «історія вчить, що вона нікого нічому не вчить».

Оцінка системи за характером її функціонування, у т.ч. за здатністю до еквіфінальності, прийнято безпосередньо пов'язувати з типом системи за характером її відносин із зовнішнім середовищем, тобто від закритості або відкритості системи. Поняття еквіфінальності як результату взаємодії системи з навколишнім середовищем може бути застосованим стосовно не лише до відкритих підсистем світової міжнародної системи, а й до неї самої, оскільки до неї також може бути застосоване загальне теоретичне положення, що функціонування системи являє собою процес постійної або дискретної взаємодії з середовищем, до якого вона пристосовується і на яке сама впливає [3, с. 15]: адже відсутність зовнішнього середовища світової міжнародної системи не скасовує наявності в неї внутрішнього середовища, зміни в якому впливають на поведінку системи.

Питання про еквіфінальність системи безпосередньо сполучене з питанням про її «історичну долю», про її кінцевий стан. У міркуваннях про історичну долю міжнародних систем та про їх кінцевий стан доведеться виходити із відмінностей між закритістю світової міжнародної системи та відкритістю її підсистем. У загальній теорії систем прийнято

вважати, що згідно з другим законом термодинаміки (у процесі функціонування теплової машини частина тепла обов'язково втрачається) кожна замкнута система, врешті-решт, досягає стану рівноваги, коли залишаються незмінними усі макроскопічні величини системи, припиняються усі макроскопічні процеси і настає стан максимальної ентропії (непорядкованості, відхилення від ідеальної спрямованості функціонування, хаотичності) і мінімальної вільної енергії [38, с. 533]. Внаслідок досягнення ентропією свого максимуму у замкнутій системі неминуче має настати її «теплова смерть». Вона настає внаслідок того, що збільшення ентропії протікає лише в один бік, через що замкнута система рухається тільки від початкового неврівноваженого стану до врівноваженого, але ніколи у зворотному напрямі, що робить еквіфінальність неможливою.

Натомість постійна взаємодія відкритої системи з навколишнім середовищем дозволяє їй досягати стану так званої рухливої рівноваги, протилежного ентропії, який часто виражають терміном «негентропія» у сенсі самодовільного зростання енергії, що забезпечує впорядкованість системи і продовження її функціонування. Вважається, що завдяки негентропії відкриті системи можуть зберігати високий рівень впорядкованості і складності і навіть їх збільшення [5; 11, с. 64].

Якщо виходити з універсальності феномену зростання ентропії у замкнутих системах і виникнення негентропії у відкритих системах, то доведеться припустити неминучий рух до ентропійного стану, тобто до падіння складності і зменшення впорядкованості світової міжнародної системи і до зростання складності і впорядкованості її підсистем та елементів, з яких останні складаються. Тоді нам довелося б визнати поєднання двох несумісних явищ — «зупинку» більш широкої системи з одночасним зростанням динаміки її підсистем, які у сукупності становлять її середовище.

Якщо ж визнати неспинність динаміки світової міжнародної системи, тоді доведеться поставити під сумнів неминучість ентропії замкнута систем і визнати можливість їх самоорганізації за рахунок внутрішнього потенціалу. У зв'язку з цим варто послатися на зауваження Н.Лумана, що так званий закон ентропії став джерелом провокації, відповіддю на яку стала теорія відкритих систем. Інша корисна його думка, що навіть якщо концепція ентропії може бути

застосована щодо усього світу як закритої системи, у яку нічого не входить ззовні і з якої нічого не виходить назовні, то однаково вона не спроможна відобразити умови всередині світу [39, с. 46]. Свої роздуми на цю тему Н.Луман продовжив на прикладі «операційно закритих систем». Суть його міркувань зводиться до того, що навіть система, яка вважається відкритою, не може оперувати у зовнішньому середовищі, тобто в операційному сенсі вона залишається закритою, бо усі події, які пов'язані з її функціонуванням, можливі лише всередині неї, бо якщо операції системи переходять за її межі, то вони перестають бути системними. Н.Луман попереджав, що визнання операційної закритості системи не є поверненням до теорії закритих систем, а отже, і до проблеми ентропії. Він наголошував, врешті-решт, на тому, що бувають такі структурні зв'язки, які об'єднують, накопичують, спрямовують казуальності всередині системи і тим самим інтегрують і координують її та навколишній світ [39, с. 95-96, 103]. Висновки з роздумів Н.Лумана про операційну закритість відкритих систем цілком застосовні і в аналізі світової міжнародної системи, позбавленої зовнішнього середовища, а тим більше її підсистем, які є відкритими.

Якщо світова міжнародна системи так само закрита, як і Всесвіт, то й її стосується протиріччя між законом еволюції, який наполягає на постійному розвитку складності й видозмін, і другим законом термодинаміки, який приписує Всесвітові не розвиток, а регрес. Однак, як зауважує Дж.Гіг, впорядкована система «речовина — енергія — простір — час» являє собою гігантський вірогіднісний ігровий автомат. Це означає, що хоча зараз у природі на космологічному рівні теплові процеси вщухають, але у цій системі можуть стикатися локальні ділянки, в яких різними будуть початки й кінці життя [11, с. 9-92]. Дійсно, згідно з законом збереження енергії, вона не повинна зникати, тим більше у закритих системах. Другий закон термодинаміки виник із вивчення теплових машин, які були закритими саме операційно, але були оточені зовнішнім простором, який забирав частину тепла. Щоб застосувати другий закон термодинаміки до Всесвіту, треба встановити наявність оточення навколо нього. Якщо такого немає, то застосування до цієї закритої системи другого закону термодинаміки, а значить і закону ентропії, можна поставити під сумнів. Якщо закон ентропії не працює в одній конкретній системі, то можна заперечити

неминучість ентропії і в інших закритих системах. В такому разі самоорганізація, яка породжує негентропію, може бути визнана властивістю і закритих систем, у т.ч. світової міжнародної системи. До речі, сам Л.Берталанфі вважав, що теорія відкритих систем найкраще відповідає вивченню біологічних явищ і застерігав проти її необачного поширення на ті сфери, для яких вона не призначена [2, с. 46].

Питання про сумісність закритості і самоорганізованості системи може здаватися і не дуже принциповим, оскільки загалом воно стосується абстрактної універсальної системи (метасистеми), навколо якої ведуться дискусії в рамках загальної теорії систем. На початку розробки загальної теорії систем створення абстрактної метасистеми вважалося (Р.Ешбі) досяжним на основі двох методів. Перший полягає у пошуку закономірностей, притаманних різним системам. Другий метод полягає у тому, що спочатку береться множинність усіх мислимих систем, а потім вона скорочується до раціональних меж. Тобто, можна йти або емпірично від конкретного до загального, або епістемологічно — від абстрактного і загального до специфічного і конкретного [5, с. 42-42]. Вірогідність створення універсальної системи науковою уявою багатьом теоретикам видається сумнівною. Приміром, Ч.Чермен вважав загальну теорію систем не більше ніж методологією пошуку узагальненої системи, причому таким пошуком, що стає дедалі складнішим і ніколи не завершиться [4, с. 186]. Тому питання методики вивчення міжнародних систем, можливо, має не менше, якщо не більше, значення, ніж пошук аналогій для них серед тих моделей систем, якими оперують теоретики.

З наявного досвіду методики вивчення систем для цілей нашого дослідження пріоритетно важливими є такі положення: вивчаючи міжнародні системи, слід враховувати принципову відмінність між двома підходами, на які вказував Л.Берталанфі. Перший підхід передбачає «атомізацію» об'єкта, розклад його на складові частини. Такий підхід можливий, якщо кожна зі складових уявляється практично самостійною, а відносини між складовими — лінійними. Під час другого підходу мають враховуватися взаємодії між складовими, причому взаємодії настільки сильні, що їх вивчення за допомогою класичного аналізу не дає змоги зрозуміти суть явища [2, с. 41-42].

Можна покладатися й на інші методологічні напрями, пов'язані із вивченням системних об'єктів — структурно-функціональний аналіз, структуралізм, системний підхід [21, с. 17-18].

Системний погляд на функціонально зв'язану сукупність різних елементів, безумовно, є більш продуктивним і обіцяючим, ніж звичайний послідовний перелік складових системи, що його називають «кортежним» [17, с. 15], тобто перелік окремо самих елементів, потім сукупності зв'язків, далі функцій (властивостей) системи. Отже, описування міжнародної системи, відповідно до загальних методологічних вимог, не може бути обмежене описуванням її структури, тобто параметричним описуванням. Головним чином це має бути описуванням процесу її функціонування, тобто морфологічним (характеристика взаємозв'язків всередині системи, її ознак і властивостей) і функціональним (з'ясування функціональних залежностей між параметрами, між частинами системи, між параметрами і будовою системи). Тобто, під час системного підходу описування елементів не є самоціллю, кожен з них описується з врахуванням його місця у системі. Іншими методологічними вимогами у системному підході є визначення ієрархії між складовими системами, встановлення процесу виникнення властивостей усієї системи із властивостей її елементів і, навпаки, встановлення доцільності поведінки системи, врахування наявності у системі множинності індивідуальних характеристик і ступенів свободи [21, с. 15, 17].

Дотримання загальних методологічних вимог під час дослідження міжнародних систем має ту трудність, що ці вимоги розроблялися під час дослідження переважно природничих і технічних систем. Тому вимога формалізовано-логічного описування таких вихідних понять системного підходу, як «система», «структура», «зв'язок», «ієрархія» та інших у вивченні міжнародних систем може бути дотриманою з врахуванням специфіки досліджених об'єктів, як і специфіки логічних формалізмів, що мають застосовуватися під час їх вивчення [40, с. 23].

Аналіз системи, таким чином, не зводиться до звичайної фіксації параметричних показників і не може обмежуватися її описуванням. Проникнення у сутність системи потребує застосування ряду інших методик і підходів. Зокрема, Л.Берталанфі

наголошував, що під час вивчення систем можуть застосовуватися як поняття «аналізу», «лінійної причинності», так і поняття «цілісності», «взаємодії», «динаміки» тощо. Обидві моделі не виключають одна одну, але для повного розуміння явищ необхідно визначитися, яка з них є більш загальною і фундаментальною [2, с. 47]. Так, усвідомлення цілісності системи кличе за собою розчленування її на елементи, або інтроспекцію того, що відбувається безпосередньо у системі. А усвідомлення взаємодії системи із середовищем передбачає екстроспекцію, коли аналіз спрямовується на зовні [11, с. 21-23].

Одне з центральних питань у вивченні міжнародних систем — питання каузальності, причинності. В.Баклі, зокрема, звертав увагу на ряд причинних взаємовідносин, якими зазвичай оперують у суспільствознавстві — традиційні причинні відносини (односпрямований причинний зв'язок), телеологія заключної причини (аналіз певної події з точки зору її відношення до наступних подій, цілей, функцій або наслідків), спільність взаємовідносин (визнання взаємопов'язаності подій на противагу однолінійній причинності), циклічність причинних ланцюгів, або псевдовідгук (вплив подій або зміни на початкову подію через проміжні події або зміни), взаємний інтеракціонізм (спільна дія сукупності причин з виділенням серед них більш важливих і пріоритетних), функціоналізм (розуміння й пояснення сучасного феномену з точки зору його наслідків для системи). Нарешті, ми маємо пам'ятати і про зауваження В.Баклі, що на відміну від фізичних і організмичних систем, пов'язаних переважно енергетичними і субстанційними зв'язками, соціокультурна система має розглядатися як набір елементів, пов'язаних засобами інтеркомунікаційними, інформаційними у найширшому значенні цього терміна [7, с. 68-82]. Зауваження важливе з огляду на те, що етнічність як один із чинників поведінки елементів міжнародної системи існує завдяки комунікаційним зв'язкам між її носіями і завдяки цьому виступає як характеристика соціуму, який виступає на міжнародній арені у вигляді національної держави.

1. Богданов А. Предисловие к немецкому переводу // Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). — Кн. 1. /А.А.Богданов. — М., 1989.

2. Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов /Л.Бергаланфи // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
3. Див.: Пирумов В.С. Системный подход в современных исследованиях. Введение в теорию систем / В.С.Пирумов, Е.Б.Леин, Л.В.Евтеева. — Л., 1973.
4. Черчмен Ч.Один общий подход к теории систем / Ч.Черчмен // Общая теория систем. — М., 1966.
5. Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем — критический обзор / Пер. Н.С.Юлиной / Л.Бергаланфи // [Электронный ресурс: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>].
6. Месарович М. Основания общей теории / М.Месарович // Общая теория систем. — М., 1966.
7. Buckley W. Sociology and Modern Systems Theory / W.Buckley — Englewood Cliffs (N.J.), 1967.
8. Linden K., van der. A Grounded Approach to the Study of Complex Systems / K., van der Linden // World Futures. — 2006. — № 62.
9. Див. у: Садовский Н. Логико-методологический анализ «Общей теории систем» Л. фон Бергаланфи / Н.Садовский // Проблемы методологии системных исследований. — М., 1970.
10. Див.: Категории политической науки. Учебник. — М., 2002.
11. Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х кн. / Пер. с англ. / Дж.ван Гиг. — М., 1981. — Кн. 1.
12. Див. у: Марасанов В.В. Элементы теории систем / В.В.Марасанов. — Кишинев, 1991.
13. Алтаев В. Предисловие / В.Алтаев // Общая теория систем. — М., 1966.
14. Садовский В. Система / В.Садовский, Э.Юдин // Философская энциклопедия. Том 5. — М., 1970.
15. Садовский В.Н. Система / В.Н.Садовский // Новая философская энциклопедия. — Т. III. — М., 2010.
16. Уемов А.И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А.И.Уемов // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
17. Губанов В.А. и др. Введение в системный анализ / В.А.Губанов. — Л., 1988.
18. Каценелинбойген А.И. Методологические проблемы управления сложными системами / А.И.Каценелинбойген // Проблемы методологии системного исследования. — М., 1970.
19. Овчинников Н. Структура / Н.Овчинников // Философская энциклопедия. — Т. 5. — М., 1970.
20. Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М.Кравчук // Політичний менеджмент. — 2003. — № 3.
21. Блауберг И.В. Системный подход: предосылки, проблемы, трудности / И.В.Блауберг, В.Н.Садовников, Э.Г.Юдин. — М., 1969.
22. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). — Кн. 1.

23. Сетров М.И. Принцип системности и его основные понятия / М.И.Сетов // Проблемы методологии системного исследования. — М., 1970.
24. Miller Jessi and Miller James. Greater than the Sum of its Parts. I: Subsystems which Process both Matter — Energy and Information / Jessi Miller and James Miller // Behavioral Science. — 1992. — № 37.
25. Bailey K. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis / K. Bailey. — New York, 1994.
26. Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса / А.Л.Чижевский. — Калуга, 1924 / [Электронный ресурс: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]
27. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд., испр. и доп. / Л.Н.Гумилев. — Л., 1989.
28. Вернадський В.І. Наукова думка як планетне явище / В.І.Вернадський // Вернадський В.І. Вибрані твори. — К., 2005. (Назву праці дано нами відповідно до видавничої примітки про помічені помилки і до російськомовної авторської назви).
29. Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу // Вернадський В.І. Вибрані твори. — К., 2005.
30. Юдин Б.Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования / Б.Г.Юдин. — М., 1970.
31. Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов. — СПб., 2002.
32. Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке / Пер. с англ. / С.Хокинг. — СПб., 2007.
33. Мальський М.З. Теорія міжнародних відносин. — 3-є вид. / М.З.Мальський, М.М.Мацях. — К., 2007.
34. Веденов М.Ф., Кремянский В.И. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М.Ф.Веденов, В.И.Кремянский // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
35. Див. у.: Категории политической науки. — М., 2002. - С. 125.
36. Раппопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А.Раппопорт // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
37. Дреник Р. Принцип причинности и прогнозируемости сигналов / Р.Дреник // Общая теория систем. — М., 1966.
38. Садовский В.Н. Система // Новая философская энциклопедия. — Т. III. — М., 2010.
39. Луман Н. Введение в системную теорию / Под ред. Дирка Беккера. Пер. с нем. / Н.Луман. — М., 2007.
40. Блауберг И.В., Садовников В.Н., Юдин Э.Г. Системные исследования и общая теория систем / И.В.Блауберг, В.Н.Садовников, Э.Г.Юдин // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.